

Rede van de heer Korthals Altes ter gelegenheid van zijn afscheid als Voorzitter van de Eerste Kamer op 25 september 2001

De heer **Korthals Altes**: Geachte medeleden, mevrouw de voorzitter van de Tweede Kamer en meneer de minister-president, staat u mij toe dat ik in mijn antwoord eerst inga op enkele woorden die de minister-president tot mij heeft gesproken. Ik vraag dit omdat hij mijn plichtsbetrachting heeft genoemd. Ik zie daarin aanleiding om te zeggen dat ik buitengewoon dankbaar ben voor de opvoeding die ik heb genoten, waarin ik zeer vertrouwd ben geraakt met het begrip "plichtsbetrachting". Dat heb ik te danken aan mijn beide ouders, van wie mijn moeder hier vandaag aanwezig is. Beiden hebben mij ook vertrouwd gemaakt met de gedachte dat je, als de samenleving een beroep op je doet, dat dan ook moet honoreren. Mijn vader deed dat en mijn moeder deed dat als voorzitter van schoolbesturen in Amsterdam. Over emancipatie werd bij ons thuis niet gesproken, want dat was een voltooide stap voor haar.

Een ander belangrijk element is dat je niet alleen met plichtsbetrachting iets kunt bereiken, maar dat daar ook voor nodig is dat je een plaats hebt waar je in harmonie tot rust kunt komen. In de afgelopen twintig jaar, waaraan de minister-president refereerde, is dat in ruime mate het geval geweest in mijn huis bij mijn lieve echtgenote.

Als ik de sprekers even mag volgen, wil ik allereerst de eerste ondervoorzitter Peter Boorsma heel graag bedanken voor de vele vriendelijke woorden die hij tot mij heeft gericht. Wat ik buitengewoon op prijs heb gesteld, is dat hij ondanks de toenadering die dezer dagen aan de overzijde leek plaats te vinden tussen de Partij van de

Arbeid en het CDA, niettemin bereid zou zijn als CDA'er aan mijn partij voor te stellen om mij erelid te maken, als ik dat niet al was. Dan blijkt toch dat de politieke verhoudingen aan deze kant wel eens iets anders kunnen liggen dan aan de andere kant van het Binnenhof.

Peter Boorsma heeft ook onze internationale contacten geschilderd; mijn bewondering voor de Franse senaat. Ik moet zeggen dat die bewondering niet zozeer gold voor de uitmonstering van de bodes aldaar. Zij zorgen inderdaad gewapend dat de Franse senatoren elkaar niet in de haren vliegen. Ik sluit niet uit dat dit zonder die wapens wel eens zou kunnen gebeuren.

Wat mij het meest tot bewondering bracht, maar dat is wel typisch Frans, dat was het gesprek tussen de voorzitter van de Belgische senaat en die van de Franse senaat over de omvang van hun ambtelijke wijnkelders. Als er gedroomd zou moeten worden over hoe het in het buitenland is, trekt dat mij misschien toch meer aan dan een grote vergadering van het Chinese volkscongres.

Wij hebben de Nederlandse Senaat te danken aan de korte periode van eenheid met België, omdat vooral het streven van de Belgen in Nederland tot het tweekamerstelsel heeft geleid. Als de Belgische liberale premier Verhofstadt zijn zin krijgt, kunnen wij misschien aanspraak maken op de wijnkelder. Daar zou mijn droom over gaan. Als wij het toch over etiquette hebben, zou ik de etiketten van die wijnflessen dan graag bestuderen.

Hartelijk dank voor die vriendelijke woorden, waar ik straks nog op terugkom. Ik moet zeggen dat het beruchte gesprek over de financiële afwikkeling van het mislukte automatiseringsproject samen met de voorzitter van de Tweede Kamer is gevoerd, en wel in haar kamer. Ik denk dat die indrukwekkende omgeving mede tot dat succes heeft geleid.

Daarmee kom ik op de voorzitter van de Tweede Kamer. Ook haar dank ik voor de woorden die zij heeft gesproken en de herinneringen die zij heeft opgehaald aan onze vele conferenties met presidenten van buitenlandse volksvertegenwoordigingen in Europa: in de landen van de Raad van Europa en in de landen van de Unie.

Inderdaad hebben wij ons als voorzitters die alleen maar voorzitter zijn om te zorgen dat de vergaderingen en het democratisch proces in onze landen naar behoren verlopen, met grote regelmaat verzet tegen voorstellen om daar politieke resoluties aan te nemen. Daartoe hebben wij niet de bevoegdheid. Wij vertegenwoordigen de Kamers der Nederlandse Staten-Generaal wel in protocollair opzicht, maar wij zijn niet de politieke spreekbuizen van onze leden, dat zijn de leden zelf. Ik heb mij wel de opmerking veroorloofd dat ik soms het gevoel heb dat naarmate een parlement in het eigen land minder invloed had op het beleid, de neiging om in het buitenland politieke resoluties voor te stellen, groter werd.

De voorzitter van de Tweede Kamer heeft mij ook geloofd voor het feit dat ik nooit onnodig begrip heb getoond voor het kabinet. Zij vroeg zich af of ik als minister destijds dezelfde opvatting had. Ik wil daar dit van zeggen. Ik ben mij als minister zeer bewust geweest van het grote belang en de voorrang van de beide Kamers. Ik vind inderdaad dat een regering weldegelijk sterk rekening moet houden met de belangen van de Kamers bij het afwerken van hun taken. Op de werkwijze van de Eerste Kamer kom ik in een voorbereid gedeelte van deze laatste toespraak terug. Het zal sommigen misschien verwonderen in welke grote mate zal blijken dat de voorzitter van de Tweede Kamer en ik het met elkaar eens zijn over hoe het zou moeten zijn. Ik zal straks bijna niets veranderen bij het uitspreken van hetgeen ik heb voorbereid. Dan zal ook deze aansluiting blijken. Dat is maar goed ook. Wij zijn immers Kamers van één Staten-Generaal. Het is nuttig dat deze Kamers van de Staten-Generaal elkaars complement zijn en niet elkaars concurrent.

Ik kom bij de griffier. Beste Chris. Evenals de minister-president heb je geciteerd uit de rede die ik op 5 mei heb gehouden. Ik kom daar straks op terug. Het citaat geeft inderdaad aan waarom ik mij voor de politiek ben gaan interesseren en hoe het gekomen is dat de politiek tot een passie is geworden. Wij hebben veel gezamenlijke en zeer goede ervaringen bij het representeren van de Kamer in het buitenland, zowel met delegaties uit de Staten-Generaal als de Eerste Kamer, maar vooral ook in het kader van de zojuist genoemde conferenties van parlementsvoorzitters van de landen van de Raad van Europa en de landen van de Europese Unie.

Een belangrijke taak voor de griffier is ervoor zorg te dragen dat ook de verenigde vergaderingen goed lopen. Wat dat betreft zijn wij de laatste jaren goed bediend geweest. Voor vier leden van het Koninklijk huis is toestemming gevraagd voor het aangaan van een huwelijk, wat viermaal een verenigde vergadering inhield waarin beraadslaagd en besloten werd. Wij hebben ook gezamenlijk – het begin van onze samenwerking – gewerkt aan de herdenking van 350 jaar Vrede van Munster. Dat is een goede tijd geweest. Ik kom straks ook terug op de griffier.

De minister-president heeft uitvoerig geciteerd uit de rede die ik op 5 mei heb mogen houden. Ik heb al iets gezegd over mijn drijfveer om het beroep dat op mij wordt gedaan, om op te treden voor de openbare zaak, te honoreren. Ik ben begonnen met mij in te spannen en in te zetten voor mijn eigen politieke partij. Op een zeker moment werd ik voorzitter. De minister-president bracht twee herinneringen die hij aan mij bewaart naar voren. Ik weet niet of hij zich nog herinnert wanneer wij elkaar voor het eerst hebben ontmoet. Dat is op zichzelf een niet helemaal onaardige anekdote.

Het was tijdens het kabinet-Den Uyl. Ik was net partijvoorzitter geworden. Hans Wiegel was leider van de oppositie in de Tweede Kamer. Op dat ogenblik dreigde in Spanje een aantal doodstraffen te worden voltrokken. De minister-president riep het Nederlandse volk op, een nationale demonstratie te houden in Utrecht. Hans Wiegel en ik pleegden daarover overleg. Ik was met hem van mening dat, als de minister-president een oproep doet voor een nationale demonstratie, wij daaraan gevolg moest geven, ook als je tot de oppositie behoorde. Wij zijn

dus naar Utrecht getogen. Blijkbaar werden wij ook toen al gezien als hoogwaardigheidsbekleders, want de burgemeester van Utrecht, de heer Vonhoff, ontving een aantal van die hoogwaardigheidsbekleders op zijn kamer. Daar was ook de toenmalige voorzitter van de FNV bij. Dat was de eerste keer dat ik de minister-president, zij het in een andere hoedanigheid, ontmoette. De minister-president van toen sprak het volk toe op een auto. Men herinnert zich die foto nog wel. Het besluit van Hans Wiegel en mij om gevolg te geven aan die oproep werd in liberale kring niet algemeen gewaardeerd. De toenmalige voorzitter van de VVD-fractie in deze Kamer deelde namelijk mede dat hij bij het zien van Hans Wiegel bij die demonstratie geestelijk onwel was geworden. Toch denk ik er nog altijd zo over. Het misstaat oppositiepartijen niet als zij zich achter de ersoon stellen die op dat ogenblik met het regeringsgezag is belast wanneer hij een oproep doet tot een nationale demonstratie. Wat dat betreft kunnen wij nog wel iets leren van de Amerikanen.

Ik kom nog even terug op het betoog van de minister-president. Ondanks het feit dat ik voorzitter was van de Eerste Kamer, mocht ik de regering vertegenwoordigen in Brussel bij het opstellen van een handvest van de grondrechten voor de Europese Unie. Ik heb het vertrouwen dat de regering toen in mij heeft gesteld op hoge prijs gesteld. De minister-president zei dat het een staatsrechtelijk wellicht een unicum was. Ik weet dat sommige mensen daar ook kritiek op hadden, maar ik heb die kritiek altijd onjuist gevonden. De regering had geen wijzer besluit kunnen nemen dan het ontwerpen van grondrechten en het opschrijven daarvan toe te vertrouwen aan een parlementariër. Zij zijn bij uitstek geroepen om die grondrechten te formuleren.

Ik dank de griffier voor de grondige en deskundige wijze waarop hij mij terzijde heeft gestaan bij conferenties van voorzitters en volksvertegenwoordigingen van de landen van de Europese Unie, de landen van de Raad van Europa en de Mediterrane landen en de Europese Unie daarbij. Dat geldt ook voor de voorbereiding van ontvangsten van bezoekende staatshoofden, buitenlandse ministers en senatoren. Met veel genoegen denk ik terug aan de bezoeken van delegaties van leden van de Staten-Generaal of van deze Kamer aan volksvertegenwoordigingen in het buitenland, soms in het zeer verre buitenland. Dat genoegen werd vergroot door de aanwezigheid van onze echtgenotes. De griffier zei het al. Ik haast mij, eraan toe te voegen dat het voor eigen rekening was. Zij waren zowel ons als elkaar tot steun. Vanaf de eerste dag dat ik deze vergadering mocht voorzitten, heb ik mijn dorst tijdens de vergaderingen geleest met water uit een glas dat door Roos Baljé was voorzien van mijn initialen. Het is een persoonlijke attentie die ik viereneenhalf jaar zeer heb gewaardeerd. Ik had dan ook het voornemen om mij bij het vertrek dat glas als souvenir toe te eigenen en de comptabele te vragen de kosten in mindering te brengen op mijn laatste schadeloosstelling, die van 1 oktober. De griffier heeft mij vanochtend echter medegedeeld dat het glas nooit ten laste van de Kamer was aangeschaft. Het is mij inmiddels al ten geschenke gegeven. Naast dat souvenir zullen mijn echtgenote Henny en ik de herinneringen bewaren. Wij beiden hopen van ganser harte dat de moedige strijd die Roos nu al zo lang tegen haar ziekte voert haar lange tijd voor haar man, kinderen en geliefden behoudt. Mijn dank strekt zich ook uit tot de plaatsvervangende griffiers die eveneens een bijdrage hebben geleverd aan het welslagen van bezoeken en reizen als zij de griffier vervingen, in Roemenië, Brazilië, Slovenië en Madrid.

Vorige week donderdag heb ik tijdens de lunch afscheid genomen van het bijna voltallige personeel van de Kamer. Ik volsta daarom met nu nog eens te zeggen dat ik het personeel dank voor zijn toewijding en hulpvaardigheid. Ik spreek de hoop uit dat het werk voor en in de Eerste Kamer degenen die met dat werk zijn belast voldoening en arbeidsvreugde zal blijven schenken. In deze vergadering wil ik toch enkelen bij naam noemen. De Kamerbewaarder, Van Gils, die met toewijding voor mij zorgde met koffie, thee en tomatensap

tijdens de vergadering en een glaasje wijn na afloop, niet alleen op vergaderdagen, ook tijdens de vele uren daarbuiten die ik in de Kamer doorbracht. Hij was ook al die jaren verantwoordelijk voor het plaatsen van een stempel op de originele tekst van de wetsvoorstellen, waarmee de Koningin wordt kennisgegeven dat de Staten-Generaal het voorstel hebben aangenomen zoals het daar ligt. Een mededeling die ik dan met mijn handtekening diende te bekrachtigen. Vervolgens regelde hij het overbrengen van deze originelen naar het Kabinet der Koningin. Ook ondertekende ik vervolgens de talrijke brieven aan de Tweede Kamer – waarschijnlijk is dat de instelling waaraan ik de afgelopen 4,5 jaar verreweg de meeste brieven heb geschreven – waarin ik kennis gaf van de aanvaarding van de wetsvoorstellen. Het aantal keren dat ik aan de Koningin moest berichten dat de Eerste Kamer der Staten-Generaal nevenstaand voorstel heeft verworpen, waren beperkt. Hoe deze formulieren precies luiden, kunt u lezen in de artikelen 118 en 119 van het Reglement van Orde. De heer Van Gils had daarbij een verantwoordelijke taak en ik dank hem voor de zorgvuldigheid waarmee hij zich van die taak heeft gekweten.

De huismeester, tevens hoofd van de interne dienst, de heer Van Bokhoven, verving de Kamerbewaarder bij afwezigheid en heeft daardoor ook een deel van de taken vervuld die ik zojuist noemde, echter vooral buiten de vergaderdagen, want op de vergaderdagen was de heer Van Gils er naar mijn herinnering slechts één keer niet. Ook de heer Van Bokhoven dank ik zeer voor zijn toewijding en vooral voor het feit dat hij mij na sluitingstijd en in de weekeinden vele malen toegang heeft verschaft.

Een speciale band is gegroeid met de heer Meinders, chauffeur van de Eerste Kamer. Hij zorgde ervoor dat ik altijd op tijd op de juiste plaats was en voor de deur, zelfs als de stem van de elektronische wegwijzer in de auto had aangekondigd dat de bestemming slechts beperkt bereikbaar was! Na afloop, soms op niet eens te voren te bepalen tijdstippen, stond hij altijd weer klaar. Ik voelde mij veilig en wist met zekerheid dat wij tijdig de juiste bestemming zouden bereiken, ook als die in Brussel of Bonn lag. Ik zal de vele contacten missen. Ook de heer Thoelen wil ik graag noemen. Hij reed als de vergadertijden en de wettelijk toegelaten rijtijden met elkaar botsten.

De laatsten die ik persoonlijk wil noemen, zijn de secretaresses, mevrouw Beltman, mevrouw Weijl en nu sinds 1 september, mevrouw Nanninga. Voor een voorzitter die in deeltijd werkt, is een voltijds secretaresse onmisbaar. Veel steun heb ik van hen allen ondervonden. De agenda's werden nauwgezet afgestemd en vooral in de tijd dat ik op mevrouw Weijl ook nog een beroep deed bij de vervulling van mijn taak in Brussel als lid van de conventie die het ontwerphandvest voor de grondrechten opstelde, was het werkaanbod formidabel. Papier is geduldig, maar de e-mail is nog veel geduldiger!

De afschuwwekkende terreurdaden, nu precies 14 dagen geleden, blijven onze gedachten beheersen. De gruwelijke beelden laten ons niet meer los. De last die drukt op de schouders van hen die in de Verenigde Staten en in de steden New York en Washington DC bestuurlijke en politieke verantwoordelijkheid dragen, is nog nooit zo zwaar geweest. Voor de nu levende generatie zal het leven na 11 september 2001 nooit meer zo zijn als daarvoor. Ook dit afscheid heeft een ander karakter dan ik mij voor 11 september had voorgesteld. Op 5 mei van dit jaar sprak ik op uitnodiging van het Nationaal Comité 4 en 5 mei een rede uit – het is al enige malen gezegd vandaag – met de titel "vrijheid is leven zonder angst". Die titel, die het Nationaal Comité had ontleend aan de beroemde rede van president Roosevelt op 6 januari 1941 over de "four freedoms" weerspiegelde toen al niet de werkelijkheid van onze samenleving, maar wel het ideaal van een samenleving die wordt gekenmerkt door vrijheid, democratie en gerechtigheid, vrijheid, mede in de zin van geestelijke vrijheid, gerechtigheid in de zin van zowel eerbiediging van mensenrechten als sociale rechtvaardigheid.

De redenen die er waren om toen stil te staan bij wat van wezenlijke betekenis is voor vrijheid, democratie en gerechtigheid, gelden vandaag in versterkte mate. Amerika is West-Europa in de eerste helft van de vorige eeuw tweemaal gewapenderhand te hulp gekomen om vrijheid, democratie en gerechtigheid te herstellen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft het West-Europa eerst economisch de helpende hand geboden en vervolgens in bondgenootschappelijk verband pal gestaan voor handhaving van vrijheid, democratie en gerechtigheid in ons deel van de wereld. Amerika is in het hart getroffen en de landen die zich willen laten leiden door eerbiediging van de rechten van de mens en de beginselen van de rechtsstaat hebben de taak zich zodanig te versterken, dat zij de terroristische dreiging het hoofd kunnen bieden en kunnen uitroeien. Om leven in vrijheid zonder angst mogelijk te maken, mogen wij ons niet door angst laten leiden. Laat de bewonderenswaardige veerkracht van het Amerikaanse volk in het algemeen, en van de New Yorkers in het bijzonder, ons tot voorbeeld strekken. Ook de bereidheid van de Amerikanen om in tijden van gevaar en bedreiging over politieke verschillen heen te stappen en zich als één man achter de democratisch gekozen president op te stellen, dwingt bewondering af en verdient navolging.

Herstel van vrijheid zonder angst voor terrorisme vraagt zowel om versterking van de democratische instituties als van het besef dat een rechtsstaat tot taak heeft het zwakke, dus ook het leven van het individu, te beschermen. Verder dient er de bereidheid te zijn om de macht waarover de Staat beschikt te versterken en proportioneel in te zetten. Proportioneel betekent in dit verband niet gematigd, maar versterkt. Ook de Eerste Kamer kan en moet haar democratische bevoegdheden versterken – niet ten koste van de regering of van de Tweede Kamer, want dan zou het paard achter de wagen worden gespannen – ter versterking van het democratisch bestel van ons land en van Europa. Ik noem met nadruk Europa, omdat het voor mij vaststaat dat duurzame vrede in geheel Europa, ook op de Balkan, slechts mogelijk is als de landen van Midden- en Oost-Europa deel uitmaken van de Europese Unie, zoals ook de vele oorlogen tussen de West-Europese landen door de Europese samenwerking en de eenwording tot een einde zijn gekomen. Intussen dwingt ook het internationale terrorisme ons tot uitbreiding om Europa veilig te maken. Ik kom straks nog op Europa terug.

Na mijn vertrek als voorzitter en lid van deze Kamer zal de Kamer met de regering, en zullen ook de leden onderling, beraadslagen over het functioneren en de bevoegdheden van de Eerste Kamer. Dit afscheid grijp ik aan om enige denkbeelden aan u voor te leggen. Aanleiding voor de komende gedachtewisseling is niet alleen de notitie van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 18 januari 2000, maar ook de uit de monden van de leden van deze Kamer opgetekende kritiek. Ik wil vandaag niet diep ingaan op de mogelijke veranderingen die in de notitie zijn voorgesteld. Ik ben van die denkbeelden geen voorstander. Ik wil daarom enige voorstellen doen die ons functioneren kunnen verbeteren, zonder dat er sprake is van nieuwe of andere bevoegdheden.

De in ons land meest aanvaarde bestaansreden voor een tweekamerstelsel is dat na het optrekken van de kruitdamp, die de beraadslaging en de besluitvorming in de Tweede Kamer van tijd tot tijd oproepen, een tweede en laatste instantie het resultaat nog eens op zijn kwaliteit toetst. De volgende vergadering van de vorig jaar opgerichte Association des Sénats d'Europe zal op 13 november in Brussel gewijd zijn aan dit kenmerk van senaten: de zorg voor de kwaliteit van de wetgeving. Die zorg voor de kwaliteit van de wetgeving wordt ook door onszelf vaak als belangrijkste werkzaamheid van de Eerste Kamer genoemd. Daarbij wordt dan met zoveel woorden vermeld dat het gaat om toetsing van de door de Tweede Kamer aanvaarde wetsvoorstellen aan Grondwet en internationale verdragen, en aan de overige eisen

die in een rechtsstaat aan wetgeving gesteld moeten worden, zoals consistentie met overige wetgeving, uitvoerbaarheid, handhaafbaarheid en draagvlak. Bestaan er uit dat oogpunt bezwaren, dan kan in het uiterste geval een meerderheid tegen het wetsvoorstel stemmen. In het uiterste geval, omdat het naar mijn mening hoge uitzondering dient te zijn dat een voorstel dat na een uitvoerige gedachtewisseling met de regering door de Tweede Kamer is aanvaard – meestal na een aantal wijzigingen van de kant van de regering en amendementen van de Tweede Kamer – vervolgens door de Eerste Kamer wordt verworpen. Dat moet uitzondering blijven. Veelal zal, ondanks kritiek, de politieke opvatting dat het voorstel uitvoering geeft aan aanvaard regeringsbeleid de doorslag geven bij de fracties die het kabinet steunen. Deze Kamer is, ook al wordt zij anders gekozen dan de Tweede Kamer, wel een politiek orgaan. Dit element is naar mijn mening versterkt doordat sinds de laatste dertig à vijfendertig jaar de invloed van de politieke partijen en het partijkader op de kandidaatstelling voor deze Kamer is toegenomen. Formeel zijn het nog altijd de statenleden die de kandidatenlijsten indienen, zodat zij bevoegd zijn om deze lijsten zelf op te stellen, in de praktijk zijn het de bevoegde partijorganen die de kandidatenlijsten vaststellen en aan de statenleden van hun partij toesturen. Wat dit betreft is het verschil tussen Eerste en Tweede Kamer veel minder groot dan vaak wordt aangenomen. Slechts een kleine minderheid van de leden van de Tweede Kamer is daadwerkelijk rechtstreeks gekozen, de meesten danken hun verkiezing aan stemoverdracht en dus aan hun plaats op de lijst. Zelfs degenen die met voorkeurstemmen zijn gekozen, maar niet zelf de kiesdeler haalden, danken hun verkiezing aan stemoverdracht. Dit was bij mij ook het geval toen ik in de Tweede Kamer kwam, zo zeg ik er bescheidenheidshalve bij. Voor beide Kamers geldt dat de kiezers wel de omvang van de fracties bepalen, maar dat de politieke partijen van tevoren hebben vastgesteld, wie de plaatsen zullen vervullen. Het verschil tussen beide Kamers is daarom niet zozeer een kwestie van democratische legitimatie als wel van een verschil in bevoegdheden, en van het verschil in opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer en die voor de staten. Politiek gesproken is de armslag van onze Kamer beperkt, in elk geval van die van de fracties die de regering steunen. Het vetorecht blijft een uiterste middel. Formeel zijn er geen tussenwegen tussen zitten en opstaan, tussen het voor en het tegen, zoals dat bij hoofdelijke stemmingen klinkt, maar de praktijk is anders. De praktijk is het krijgen van toezeggingen dat wensen van de Kamer alsnog zullen worden ingewilligd bij invoeringswet of bij uitvoeringsregeling, of dat de wensen van deze Kamer extra aandacht zullen krijgen bij de evaluatie. Dit zijn allemaal mogelijkheden, geen bij de Grondwet geregelde bevoegdheden. Buiten grondwettelijke bevoegdheden zijn er altijd nog vele mogelijkheden, nu ook in het staatsrecht de regel geldt dat alles is toegestaan wat niet verboden is, zeker als het om volksvertegenwoordigingen gaat. Een verdergaande mogelijkheid is dat ook de regering reparatie nodig acht en de toezegging doet dat door de Kamer vastgestelde tekortkomingen met bekwame spoed zullen worden opgeheven. Bij de laatste wijziging van de Provinciewet en de Gemeentewet inzake de benoeming van de commissaris van de Koningin resp. van de burgemeester werd reparatie toegezegd, niet omdat de betrokken minister het zelf nodig vond, maar om een fractie die een lacune geconstateerd meende te hebben, tegemoet te komen. Dat was dus het resultaat van gemeen overleg en dat viel daarom binnen het grondwettelijke kader. De uiterste mogelijkheid is dat de minister of de regering zich uit overtuiging geroepen voelt of zich door nood gedwongen ziet, aan de Kamer een novelle toe te zeggen. Bij de zojuist genoemde beraadslagingen over de benoeming van de burgemeester noemde een van de leden, de heer Van Thijn, het vragen om een novelle in strijd met de Grondwet. Dit was een van de momenten

waarop het mij als voorzitter moeilijk viel, niet te interrumpen. Het feit dat de Grondwet de mogelijkheid om een wetsvoorstel te wijzigen alleen aan de regering of aan een of meer leden van de Tweede Kamer of van de Verenigde vergadering toekent zolang een wetsvoorstel nog niet door de Tweede Kamer dan wel door de Verenigde vergadering is aangenomen, belet de regering en de Eerste Kamer om wijzigingen in een in behandeling zijnd wetsvoorstel aan te brengen. Het ontbreken van deze bevoegdheid houdt echter geen verbod in, langs de koninklijke weg van een geheel nieuw wetsvoorstel, dat wij novelle noemen, alsnog bij voorbaat een wijziging aan te brengen in een nog niet aangenomen wetsvoorstel. Wat niet verboden is, is toegestaan. Dit geldt niet alleen voor het raadgevend correctief referendum en het burgemeestersreferendum, die net zo min in de Grondwet worden genoemd als de novelle. Het indienen van een novelle staat de regering vrij, net zozeer als het haar vrijstaat om een wetsvoorstel in te dienen tot wijziging van een wel reeds aangenomen wetsvoorstel. Dit laatste is bijvoorbeeld gebeurd bij de Algemene nabestaandenwet. Dat geschiedde ook omdat de Eerste Kamer pas tot aanvaarding van het voorstel bereid bleek als reparatie was toegezegd. Toen was er door het lange invoeringstraject voldoende tijd voor reparatie; is die tijd er niet, dan kan aanhouding van de stemming geboden zijn, opdat over het wetsvoorstel tegelijkertijd met de novelle kan worden beslist. Het moet wel een uitzondering blijven, want het uitgangspunt blijft dat er gegronde redenen moeten zijn alvorens verandering te brengen in het product dat in gemeen overleg tussen regering en Tweede Kamer tot stand is gebracht. Ik denk dat ik ook op dat punt geen andere mening heb dan de voorzitter van de Tweede Kamer. Ik heb dan ook geen reden om achteraf mijn brief van 4 juni 1991 aan de Tweede Kamer te amenderen. Dat zou hier overigens ook niet meer mogelijk zijn. Met dit uitgangspunt en de praktijk van toezeggingen, zo nodig reparatiewetgeving en een novelle als sluitstuk zie ik de noodzaak niet in van nog een nieuw instrument. Ik zie de noodzaak dus niet in, maar ik zie wel de bezwaren. Ik ga daar nu niet op in, want ik wil het controversiële karakter van mijn afscheidstoespraak toch wel beperken. Bovendien wil ik niet de indruk wekken, alles bij het oude te willen laten. Er moet wel degelijk wat veranderen.

Zo adviseer ik om onze eigen werkwijze nog eens goed onder de loep te nemen. Allereerst noem ik de begrotingsbehandeling. De griffier sprak hier ook al over. Verleden jaar heb ik mede aan de hand van een notitie van de griffier, die niet de waardering heeft gekregen die ze naar mijn oordeel verdiende, voorstellen gedaan over het beraadslagen over bepaalde beleidsclusters met een aantal ministers wier beleid van invloed is op die beleidsclusters. Ik adviseer u, die voorstellen nog eens goed te overwegen. Daarbij dient echter wel te worden vastgehouden aan de essentie van het budgetrecht als zijnde een essentieel machtsmiddel van elke volksvertegenwoordiging. Zeker als het terugzendrecht er mocht komen en als dat, zoals ik voorzie, leidt tot uitholling van de invloed van de Eerste Kamer, zou het budgetrecht misschien nog wel geactiveerd moeten worden om een minister tot de orde te roepen.

Ik noem een voorbeeld van een mogelijk beleidsdebat met twee ministers. Wij kennen het begrip "bestuurlijke sancties" in de vorm van boetes en verhogingen bij de belastingheffing en de handhaving van verkeersregels. Ook de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft van de wetgever de bevoegdheid gekregen om sancties op te leggen in de vorm van kortingen op schade-uitkeringen. Toen hij van die bevoegdheid gebruik maakte, protesteerden leden van de Tweede Kamer, ook uit mijn partij. Mijn vraag is nu of het uit een oogpunt van onafhankelijke rechtshandhaving aanvaardbaar is dat de volksvertegenwoordiging zich mengt in het opleggen van sancties en de hoogte daarvan. De scheiding der staatsmachten is in ons land weliswaar minder rigoureuze dan in de theorie van Montesquieu en de praktijk van de Verenigde Staten, maar de beslissing over sancties pleegt wel bij uitsluiting aan de onafhankelijke rechter toe te komen. Dat is ook bij verkeersboetes het geval. Zou nu een beleidsdebat met de ministers van

Justitie en van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij over de gang van zaken met de straffkortingen en de wenselijkheid van onafhankelijke beoordeling van de op te leggen sancties, los van het door politieke overwegingen beïnvloede optreden van leden van de Tweede Kamer, niet opnieuw de meerwaarde van een tweekamerstelsel kunnen bewijzen? Dan zou bijvoorbeeld de wenselijkheid besproken kunnen worden van een bestuursrechtelijk openbaar ministerie, dat in eerste instantie de bestuursrechtelijke sanctie oplegt, met een mogelijkheid van beroep op de rechter in plaats van op de politiek in die gevallen waarin de gestrafte de sanctie bovenmatig vindt. Het voorbeeld van het bespreken van veiligheidsbeleid met de ministers van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en van Defensie was in de notitie van de griffier al genoemd en heeft intussen aan actualiteit gewonnen.

Een tweede advies is misschien iets ingrijpender. Een gevaar dat de Eerste Kamer bedreigt, is dat zij door het publiek steeds vaker wordt gezien als een soort beroepsinstantie. Na aanvaarding van een wetsvoorstel door de Tweede Kamer komen alsnog verontruste burgers of belangengroepen in het geweer en doen een beroep op de Eerste Kamer om het voorstel te verwerpen. Dat leidt echter meestal tot teleurstelling, zeker in de gevallen dat leden zich kritisch over het wetsvoorstel uitlaten en in de media berichten verschijnen dat de Eerste Kamer zich zal verzetten, waarna op grond van de gedachtewisseling met de regering het wetsvoorstel alsnog, soms om politieke redenen, wordt aanvaard.

Ik stelde al voorop dat het aannemen van een door de Tweede Kamer aanvaard wetsvoorstel het meest voor de hand liggende resultaat is van de behandeling door de Eerste Kamer. Dat hoort ook het resultaat te zijn. Het tweekamerstelsel heeft in een gedecentraliseerde eenheidsstaat als de onze niet tot doel het werk van de Tweede Kamer nog eens over te doen. Wij hebben evenmin de taak uit een regionale of provinciale gezichtshoek nog eens over een wetsvoorstel te oordelen, zoals dat meestal wel de taak is van een senaat in een federatieve staat. Wij – ik zei het vandaag al eerder en het wordt al vele jaren uittentreuren herhaald – toetsen de door de Tweede Kamer aangenomen wetsvoorstellen aan de Grondwet en verdragen en aan de overige beginselen van de rechtsstaat, zoals consistentie met overige wetgeving, uitvoerbaarheid, handhaafbaarheid en draagvlak. Daar moeten wij ons dan ook aan houden en niet de indruk wekken dat wij een instantie van hoger beroep zijn, waar alle feiten nog eens opnieuw bekeken en gewogen worden. In onze rechtspraak kennen wij het systeem van twee feitelijke instanties met uiteindelijk een derde instantie, de Hoge Raad. De Hoge Raad stelt de feiten niet meer opnieuw vast, maar is gebonden aan hetgeen de feitelijke rechter omtrent de feiten heeft vastgesteld. De Hoge Raad toetst de uitspraak van de feitelijke rechter aan het recht en beslist dan of die uitspraak stand houdt of wordt gecasseerd. Zo zou ook de Eerste Kamer nadat regering, Raad van State en Tweede Kamer gesproken hebben, niet de indruk moeten wekken dat zij de wetsvoorstellen nog eens geheel van voren af aan behandelt. Zij zou duidelijk moeten maken dat zij het door de Tweede Kamer aanvaarde wetsvoorstel toetst aan de eerder genoemde criteria, waarvan maatschappelijk draagvlak er overigens één is.

Daarom was er voor mij de laatste vergadering voor het zomerreces tegelijkertijd een hoogtepunt en een dieptepunt. Een hoogtepunt omdat op hoog niveau, geheel in overeenstemming met de taak van de Kamer zoals ik die zojuist heb omschreven, met de regering van gedachten werd gewisseld over het raadgevend correctief referendum en over de benoeming van de burgemeester en de commissaris van de Koningin. Daarbij speelde de relatie tussen wetgeving en Grondwet een rol.

Dieptepunt was in mijn beleving de behandeling van de gemeentelijke herindeling van Den Haag en omstreken. Niet omdat in verschillende fracties leden in afwijking van hun eigen opvatting

met de meerderheid van hun fracties meestemden; voor bij de VVD en D66 en tegen bij het CDA. Dat is namelijk, anders dan het daarna door sommigen werd opgedist, een vrij normale gang van zaken. De meeste leden van deze Kamer zijn op de door hun partij vastgestelde lijst tot lid van deze Kamer gekozen met als doel, gezamenlijk met de medeleden van hun fractie zoveel mogelijk invloed uit te oefenen. Dat vereist dat een fractie als eenheid optreedt. Dat is dan ook de regel. Bij gewetenskwesties of beginselvragen komt het bij wijze van uitzondering wel voor, dat ieder lid zijn eigen geweten of opvatting mag laten prevaleren boven de loyaliteit aan de fractie. Mijn bezwaar was echter dat te veel de indruk is ontstaan alsof het de taak van deze Kamer zou zijn om nog eens tot in details vast te stellen, welke alternatieve wellicht beter waren geweest. Dat is bij uitstek de taak van de Tweede Kamer. Wij beoordelen slechts het voorstel zoals het er ligt, dus na de aanvaarding door de Tweede Kamer. De grondwettigheid stond vast. Ik wijs op artikel 123. Verdragen speelden geen rol. Te handhaven valt er na aanvaarding niets. Draagvlak was er bij de meeste Hagenaren wel en bij de meeste inwoners van de omliggende gemeenten niet. En dat is inherent aan herindelingsvoorstellen met een annexatiekarakter. De behandeling door deze Kamer maximaliseerde de ongerechtvaardigde illusie bij de tegenstanders in de samenleving dat de Eerste Kamer met een betere oplossing zou kunnen komen en maximaliseerde dus vervolgens de teleurstelling, toen het voorstel werd aanvaard. Dat schaadt het aanzien van de politiek en van de Eerste Kamer. Het bestaan van een terugzendingrecht – ik kan het toch niet laten – zou de zaak alleen nog maar verergerd hebben. Volgens de reflecties van de vorige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zou na het tegenstemmen van meer dan de helft, maar minder dan twee derden het wetsvoorstel opnieuw door de Tweede Kamer behandeld moeten worden. Als de VVD- en D66-leden die tegen het voorstel waren, daar ook daadwerkelijk tegen zouden hebben gestemd, wat bij het bestaan van een terugzendingrecht misschien ook nog wel gebeurd zou zijn, zou het voorstel met een stemverhouding 37-36 zijn teruggezonden. De Tweede Kamer zou dan begin van deze maand in tweede lezing het wetsvoorstel opnieuw hebben aanvaard. Ik twijfel daar niet aan. Nu heeft de gehele Staten-Generaal de verantwoordelijkheid voor de beslissing genomen. Bij terugzending zou de volle last bij de Tweede Kamer hebben gelegen. De Eerste Kamer heeft nu die medeverantwoordelijkheid gedragen en zou bij een terugzendingrecht ogenschijnlijk schone handen hebben gehad maar een stuk van haar meerwaarde hebben verloren. Bovendien, een politiek van schone handen is een vorm van staatkunde die ik niet kan waarderen. Ik zou derhalve de Kamer ernstig in overweging willen geven af te zien van openbare behandeling van die wetsvoorstellen waarvan bij de schriftelijke voorbereiding is gebleken dat zij ondanks mogelijke maatschappelijke bezwaren wél voldoen aan de bekende criteria waaraan de Eerste Kamer pleegt te toetsen. Bij herindelingsvoorstellen – die hier nogal eens sneuvelen – zal dat doorgaans het geval zijn. Mammoetfusies als tussen Enschede en Hengelo kunnen altijd nog met een beroep op de inconsistentie met de bestaande herindelingspraktijk daaraan worden getoetst.

Mijn laatste advies – en daarbij keer ik terug tot het begin van dit betoog – betreft een veel verdergaande bemoeienis van deze Kamer met de verdere Europese eenwording en samenwerking. In juli bezocht ik de nationale raad van Slovenië, een land dat heel hard werkt om te voldoen aan alle toetredingscriteria inclusief de EMU en invoering van de euro. Met ongelooflijk enthousiasme en praktijkgericht idealisme werken de politici van dat land – ik sprak ook met de dynamische voorzitter van de kamer van afgevaardigden – aan hun toekomst in Europa. Het werk van allen, en niet alleen van een klein groepje Europaspécialisten, is gericht op toetreding tot de Europese Unie. Begin deze maand bezocht ik Madrid als gast van de voorzitter van de senaat. Europa is, uiteraard naast de bestrijding van het terrorisme

waaronder het land gebukt gaat, voor allen die ik sprak – senatoren, de minister van Buitenlandse Zaken, de voorzitter van Kamer van afgevaardigden en de voorzitter van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken van die Kamer – he´ t onderwerp van gesprek. Met groot enthousiasme bereidt eenieder het Spaanse voorzitterschap van de Europese Unie voor dat op 1 januari 2002 ingaat. De conferentie van parlementsvoorzitters van lidstaten van de Europese Unie en van het Europese Parlement van 13 tot 15 september te Stockholm is na de terroristische aanvallen op de Verenigde Staten uitgesteld maar zou mede gewijd zijn aan de rol van de volksvertegenwoordigingen bij de uitbreiding en bij de hervorming van de Europese instituties. Het is onvoldoende als deze onderwerpen alleen maar leven bij de Europaspecialisten en de leden van de JBZ-commissie en Kamervoorzitters alsmede degenen die hen terzijde staan zoals het bureau EBK (Europees bureau Eerste Kamer) en de griffier. Het is toch ook de taak van deze Kamer beleid en wetgeving te toetsen aan verdragen? Daartoe behoren zeker de verdragen die de Europese samenwerking en eenwording betreffen. Elk wetsvoorstel moet daarom ook aan het kader van de Europese samenwerking worden getoetst. Ik houd rekening met een heftige en mogelijk langdurige strijd van de Verenigde Staten en de Westerse democratiee¨n tegen fundamentalistische terroristen. Daarbij zullen onze democratische beginselen en de fundamente van de rechtsstaat op de proef worden gesteld. Dat vereist een sterk Europa, dat zich niet mag afsluiten van de volkeren van Midden- en Oost-Europa die pas kort en soms nog niet volgens deze beginselen en fundamente worden bestuurd; een sterk democratisch Europa dat zich ook niet mag afsluiten van de landen daarbuiten die nog niet volgens die beginselen en fundamente worden bestuurd. In die periode is inzet van allen nodig die in die beginselen en fundamente geloven. Europa is te´ belangrijk om er niet ook zelf aan te werken. De Tweede Kamer, bezet met de politiek van elke dag, bespreekt wekelijks de agenda voor de volgende week in Brussel. De Eerste Kamer kan een bijdrage leveren aan de meerwaarde van het tweekamerstelsel door zich fundamenteel op Europa te beraden en een toekomstvisie te ontwikkelen. De ondersteuning is er. Het woord is aan u, want ik neem afscheid. Dat doe ik niet omdat ik op het werk van de Eerste Kamer ben uitgekeken; ik doe het wel met weemoed, omdat ik in de meerwaarde van het tweekamerstelsel geloof en ik het bekleeden van het voorzitterschap altijd boeiend en inspirerend heb gevonden. Gaarne had ik de discussies over de Eerste Kamer zelf en de ontwikkelingen in Europa nog vanuit deze stoel gevolgd. Als voorzitter was ik verantwoordelijk voor wat mijn voorganger noemde: het bewaken van de kwaliteit en de voorspelbaarheid van de procedure. In een democratie dient de procedure voorspelbaar te zijn, opdat alle partijen tot hun recht kunnen komen. Ik hoop die taak naar behoren te hebben vervuld. Ik heb die taak vervuld met de steun van de twee ondervoorzitters. Van hen neem ik in het bijzonder afscheid. Met hen heb ik in de Huishoudelijke commissie en bij consultaties daarbuiten met veel plezier samengewerkt. Hun aanwezigheid en hun betrokkenheid gaf mij vaak de gelegenheid mijn mening aan de hunne te toetsen. In de tijd waarin ik de regering in Brussel mocht vertegenwoordigen bij de conventie die was belast met de opstelling van het Handvest van de grondrechten voor de Europese Unie, heb ik wel een beroep op hen gedaan mij in de Kamer te vervangen en voor die samenwerking zeg ik hun gaarne dank, zowel Peter Boorsma als Erik Jurgens. De eerste ondervoorzitter, Peter Boorsma, heeft vandaag aangekondigd tegelijk met mijn aftreden zijn functie neer te leggen. Hij doet dat vanwege onze lotsverbondenheid. Een voorzitter staat soms alleen voor beslissingen die van groot belang kunnen zijn voor het reilen en zeilen van de Kamer. Het is dan een grote steun wanneer hij kan terugvallen op de ondervoorzitters. Beiden gaven blijk van een heldere kijk en van menselijk inzicht. De financiële expertise van Peter Boorsma, maar ook zijn ervaringen in

de universitaire wereld waren mij in het bijzonder tot steun. Ik heb Peter Boorsma als persoon door zijn betrokkenheid en hulpvaardigheid zeer leren waarderen. Zijn belangstelling voor de buitenlandse contacten heeft ook voor hem het ondervoorzitterschap tot een waardevolle functie gemaakt. Ik begrijp daarom zeer wel dat het hem moeilijk valt die functie neer te leggen, maar de politieke afspraak die op 8 juni 1999 aan deze Kamer is meegedeeld, impliceert inderdaad lotsverbondenheid. Dat Peter Boorsma wat het voortzetten van zijn Kamerlidmaatschap betreft zijn lot in eigen hand heeft gehouden, siert hem. Heel veel dank voor de gegeven steun.

Geachte medeleden, het ga u allen wel.

(Applaus)